

Н. Б. Жукровська

Інститут післядипломної освіти та заочного навчання, курсів спеціалізації та підвищення кваліфікації Львівського державного університету внутрішніх справ, викл. циклу тактико-спеціальної підготовки

ПРАВО ОСОБИ НА ВІДШКОДУВАННЯ МАЙНОВОЇ ШКОДИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

© Жукровська Н. Б., 2014

Проаналізовано праці радянських вчених-юристів та їх погляди на формування інституту відшкодування майнової шкоди в Українській РСР у 20–30 роки ХХ ст.

Ключові слова: майнова шкода, цивільна відповідальність, деліктні зобов'язання, цивільне право, відшкодування шкоди.

Н. Б. Жукровская

ПРАВО ЛИЧНОСТИ НА ВОЗМЕЩЕНИЕ МАТЕРИАЛЬНОГО УЩЕРБА В УКРАИНСКОЙ ССР: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ

Проанализированы труды советских учёных-юристов и их взгляды на формирование института возмещения материального ущерба в Украинской ССР в 20–30 - х гг. ХХ ст.

Ключевые слова: материальный ущерб, гражданская ответственность, деликтные обязательства, гражданское право, возмещение ущерба.

N. B. Zhukrovskaya

INDIVIDUAL'S RIGHT TO COMPENSATION FOR PROPERTY DAMAGE IN THE SOVIET UKRAINE: HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS

The article analyzes the work of the Soviet legal scholars and their views on the formation of the institution of property damage in the Soviet period (20-30 years of the twentieth century.)

Key words: property damage, civil liability, tort liability, civil law, damages.

Постановка проблеми. Формування та розвиток інституту відшкодування майнової шкоди залежно від різних історичних періодів має багато особливостей та спільних ознак. Аналіз доктринальних підходів до вивчення цього комплексного інституту, зокрема, через призму радянського періоду дасть змогу осмислити та виробити комплексне наукове бачення в історико-правовому аспекті сутності майнової шкоди.

Мета дослідження – виявити особливості відшкодування майнової шкоди в Українській РСР у 20–30 роках ХХ ст. За допомогою порівняльно-правового, історико - ретроспективного, діалектичного, логічного та інших методів провести аналіз законодавчих та доктринальних позицій у сфері формування та розвитку цього правового інституту.

Стан дослідження. Дослідження проблемних питань відшкодування майнової шкоди розглядали у своїх працях М. М. Агарков, С. Н. Ландкоф, Х. Й. Шварц, Б. С. Антимонов, Є. А. Флейшиц, Н. Семенова, К. К. Яічко, Н. С. Малєїн, Г. К. Матвєєв, А. Л. Жуковська, Л. Г. Могилянський, В. Т. Смирнов, А. А. Собчак, О. С. Іоффе, В. П. Маслов, Ю. С. Червоний, Я. М. Шевченко, М. Я. Шимонова та ін.

Виклад основних положень. Із здобуттям незалежності де-юре Україна почала розбудову демократичної правової держави, формування громадянського суспільства, в центрі уваги якого – людина, захист її законних інтересів та задоволення різноманітних потреб. Проголошено: всебічне забезпечення прав і свобод людини є вищою цінністю суспільства і держави, що було закріплено у Конституції України від 28 червня 1996 р. Відтак вперше в історії українського конституціоналізму було закріплено право особи на відшкодування шкоди за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування. Йдеться про шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56 Конституції України).

Це положення є надзвичайно важливим, оскільки норми Конституції є нормами прямої дії, що дає можливість у разі порушення прав і свобод людини звернутися до суду по захист та відшкодування заподіяної майнової та моральної шкоди. Зазначимо, що сьогодні ми послуговуємося Конституцією України в редакції від 8 грудня 2004 р.

У період існування радянського режиму взагалі не передбачалась можливість подання позовів громадян до держави: вважалося, що за радянського соціалізму принципово неможливе порушення прав людини органами “народної влади”. З метою уникнення відповідальності за неправомірні дії посадових осіб спеціально створювалися законодавчі конструкції, відповідно до яких не держава загалом, а відповідні органи мали безпосередньо вступати у правові відносини з громадянами. У 1962 р. у руслі певних демократичних змін вперше у практиці законодавства СРСР було закріплене Положення про відповідальність конкретних державних установ (а не держави) за шкоду, заподіяну громадянам неправомірними діями посадових осіб органів дізнання, попереднього (тобто досудового – Н.Ж.) слідства, прокуратури і суду у випадках і в межах, передбачених спеціальним законом.

У період формування інституту відшкодування майнової шкоди, а саме у 20–30-ті рр. ХХ ст., значно поживалися наукові дискусії, пов’язані з порядком відшкодування шкоди, передусім заподіяної державними органами.

Першими дослідниками інституту відшкодування шкоди в радянській цивілістиці, в межах якої довгий час розвивалося й цивільне право Української РСР, були М. М. Агарков, С. Н. Ландкоф, Х. Й. Шварц, Б. С. Антимонов, Є. А. Флейшиц, Н. Семенова та ін. Їхні наукові праці і сьогодні є певним підґрунтям для вчених і практиків під час вирішення питань, пов’язаних з інститутом деліктних зобов’язань, що виникають внаслідок заподіяння шкоди. Так, Х. Й. Шварц чимало уваги приділив дослідженню питань провини у зобов’язаннях із заподіяння шкоди, зокрема він сформулював теоретичні основи деліктного права, обґрунтував погляд на вину як принцип цивільно-правової відповідальності. У працях ученого комплексно розглянуто інститут зобов’язань із заподіяння шкоди, його цілі, питання про подальший розвиток і удосконалення цього інституту в майбутньому [1]. С. С. Антимонов [2], О. А. Красавчиков [3] займалися дослідженнями проблем відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, визначенням поняття такого джерела, умов відшкодування заподіяної ним шкоди, а також вивченням значення вини потерпілого у зобов’язаннях із заподіяння шкоди.

Окрім того, питанню визначення системи зобов’язань із заподіяння шкоди у радянському праві присвятив значну кількість своїх наукових праць К. К. Яічко [4]. Згодом дослідження цього інституту здійснювали Н. С. Малєїн, Г. К. Матвєєв, А. Л. Жуковська, Л. Г. Могилянський, В. Т. Смирнов, А. А. Собчак, О. С. Іоффе, В. П. Маслов, Ю. С. Червоний, Я. М. Шевченко, М. Я. Шимонова та ін.

Зокрема, Н. С. Малєїн свої наукові доробки з цієї тематики присвятив аналізу питань відшкодування шкоди, заподіяної особистості. Він розглянув широке коло питань, пов’язаних з конкретним визначенням збитку, що виникає при ушкодженні здоров’я особи і заподіянні смерті, в т.ч. відшкодуванням шкоди при втраті здатності до професійної і хатньої роботи, втраті заробітку, приділив увагу визначенню розміру відшкодування шкоди тощо [5].

Серед досліджень, виконаних в Україні у 80-х – на початку 90-х рр. минулого сторіччя, на окрему увагу заслуговують праці Д. В. Бобрової [6], С. Н. Приступи [7], де ґрунтовний аналіз деліктних зобов’язань був спеціальним предметом дослідження.

Проблема відшкодування шкоди і сьогодні є актуальною, а отже, і далі привертає увагу багатьох дослідників. У цьому зв'язку слід відзначити праці А. М. Беляковой, С. Е. Донцова, В. В. Глянцева, Г. В. Еременко та ін. Вважаємо, що питання відшкодування шкоди, зокрема заподіяної посадовими особами державних органів, у вітчизняній цивільно-правовій науці достатньо розроблені. До того ж зазначені проблеми розглядають праці Б. Т. Безлепкина, А. Я. Волкова, В. О. Кройтора, Т. М. Медведевой, В. Т. Нора, І. С. Ніжінской, І. Б. Протас, А. М. Савицької [8], Е. А. Флейшціц [9], С. Д. Русу та ін.

Серед досліджень такого роду насамперед треба згадати працю В.Т. Нора, що містить ґрунтовний аналіз питань майнової відповідальності посадових осіб та їх неправомірних дій. У роботі аналізуються теоретичні проблеми та практичні можливості відповідальності вищих адміністративно-господарських органів за протиправне заподіяння шкоди підпорядкованим підприємствам та іншим організаціям. Значна увага приділена питанням майнової відповідальності органів дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури і суду за шкоду, заподіяну неправомірними діями їх посадових осіб. До того ж зазначена праця, незважаючи на її ґрунтовність, не містить аналізу питань відшкодування шкоди іншими суб'єктами публічної влади. Це пояснюється тим, що її метою було визначення і подання загальної характеристики майнової відповідальності за неправомірні дії саме посадових осіб [10].

Варто наголосити, що у радянському цивільному праві вина, як і цивільно-правова відповідальність загалом, часто досліджувалася з методологічних позицій, що визначалися насамперед настановами ідеологічного (класового) характеру. Такий підхід призвів до виникнення численних внутрішніх суперечностей у вченні про вину і зумовив зарахування її до найпроблемніших і найдискусійних питань цивільного права.

Питання про те, що лежить в основі цивільно-правової відповідальності: принцип вини чи принцип заподіяння, – виникло в процесі розробки Цивільного кодексу (ЦК) УРСР 1922 р. і ще з більшою гостротою – із його прийняттям і реалізацією на практиці. У ст. 118 цього ЦК йшлося про звільнення боржника від відповідальності за невиконання зобов'язання, якщо він доведе, що неможливість виконання зумовлена обставиною, якій він не міг запобігти, або остання виникла внаслідок умислу або необережності кредитора [11]. Іншими словами, зазначена стаття сформулювала положення про відповідальність за допомогою негативної конструкції і започаткувала численні дискусії у спеціальній літературі. Окремі аргументи на захист принципу провини переважно стосувалися відповідальності за заподіяння шкоди, але інколи вони наводилися і на користь договірної відповідальності. Такі позиції обстоювали прихильники принципу заподіяння, які вважали, що для відповідальності не вимагається ні наміру, ні необережності, і сформулювалася вона у вигляді санкції “за об'єктивний зв'язок шкоди з діяльністю заподіювача шкоди”. На думку прихильників принципу заподіяння, така побудова відповідальності “більше відповідає духу радянського права, всюди заміняє суб'єктивні моменти об'єктивними”, а в сфері компенсації збитку враховує також, що, “за загальним правилом, кожен повинен нести ризик своєї господарської діяльності і своєї поведінки”.

Необхідно також згадати про спроби, які здійснювали деякі тогочасні автори – відмовитися одночасно як від принципу провини, так і від принципу “голого” заподіяння, і встановити єдиним об'єктивним критерієм відповідальності інші категорії, зокрема, категорії соціально-небезпечних і соціально-шкідливих дій. Ці спроби пояснюються характерною для радянських тоталітарних часів загальною тенденцією рішучої відмови від “буржуазних пережитків” у праві, яка проявлялася, зокрема, у термінологічних нововведеннях. Загалом же майже до кінця 30-х рр. XX ст. вина зараховувалася до розряду суто буржуазних, а не загальнонародських, цивілізаційних правових ідей, однак свого часу усе ж запозичених радянськими цивільними кодексами окремих республік. Проте вже наприкінці 30-х років XX ст. ситуація змінилася докорінно. У підручнику з цивільного права 1938 р. позиція ст. 118 ЦК Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР) щодо договірної відповідальності тлумачилася в тому аспекті, що відповідальність виключається, “якщо порушення договірного зобов'язання викликано обставиною, яка лежить поза волею і можливістю боржника (тобто, якщо порушення договірного зобов'язання сталося не з вини боржника)”. Аналізуючи деліктну відповідальність, у тому ж підручнику критикується теорія заподіяння, із зазначенням такої тези, що “...економічні наслідки винних дій повинні лягати на винного. Але якщо заподіювач діяв безвинно, то покладати на нього ці наслідки було б недоцільно. Людина була б пригнічена наслідками таких дій, щодо

яких її не можна звинувачувати навіть з необережності. У результаті почалося б зниження людської активності, послаблення почуття відповідальності за свої дії”.

Цікаво, що у 1939 р. Х.Й. Шварц у своїй праці, що розглядала значення провини у деліктних зобов'язаннях, спираючись на спадщину класиків марксизму, назвав “основним принципом регулювання цивільної відповідальності у радянському праві принцип вини”, соціальна значущість якого обґрунтовувалася тим, що, “ставлячи кому-небудь в провину його діяння, ми висловлюємо наше негативне судження про його поведінку”. І якщо відшкодування шкоди “має на меті реагувати на правопорушення у вигляді певного втручання в сферу прав правопорушника і здійснення виховного впливу на інших членів суспільства, стимулюючи їх до правильної поведінки, то звідси зрозуміло, що ця відповідальність ... може спиратися тільки на принцип вини, тобто на оцінку правильності поведінки заподіювача” [1].

Отже, вже в 20-х роках ХХ ст. в науці радянського цивільного права сформувалися різні точки зору щодо принципів, на яких має будуватися цивільно-правова відповідальність. Панівні позиції у тодішній дискусії поступово зайняли представники “концепції заподіяння”, суть якої полягала у тому, що сам факт заподіяння шкоди був достатнім для того, щоб могла настати цивільно-правова відповідальність. Однак з плином часу, після тривалих дискусій серед науковців почали переважати погляди на відповідальність, як на засіб покарання за вчинення правопорушення. Відтак в науці (і на практиці) стала панівною концепція застосування цивільно-правової (майнової) відповідальності за провину.

Переконані, що такому стану наукових дискусій значною мірою сприяла позиція тогочасної судової практики, яка не сприймала докази на користь застосування “принципу заподіяння” як засади цивільно-правової відповідальності за заподіяння шкоди. З того часу питання відповідальності аналізувалося під різними кутами зору: досліджувалися санкції за порушення окремих видів зобов'язань, форми і способи захисту порушених прав, підстави звільнення від відповідальності тощо. У результаті наукових досліджень у цивілістичній науці сформувалася думка про те, що цивільно-правова відповідальність є певним засобом державного примусу, застосовується до винної у вчиненні правопорушення особи, з дотриманням прописаної у законі процедури.

Висновки. Отже, доктринальне сприйняття сутності інституту відшкодування майнової шкоди в Українській РСР зводилось до питань провини в зобов'язаннях із заподіяння шкоди; відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки; визначення поняття такого джерела, умов відшкодування заподіяної ним шкоди, а також щодо дослідження значення вини потерпілого у зобов'язаннях із заподіяння шкоди. Окрема увага приділялась відшкодуванню шкоди, заподіяної особистості посадовими особами, котрі вчинили неправомірні дії. Водночас розвиток інституту відшкодування майнової шкоди супроводжувався переважно підходами і настановами компартійного, тобто ідеологічного (класового) характеру.

1. Шварц Х. Й. Значение вины в обязательствах по причинению вреда / Х. Й. Шварц. – М.: Юрид. издательство НКЮ СССР, 1939. – 64 с. 2. Антимонов С. С. Гражданская ответственность за ущерб, причиненный источником повышенной опасности / С. С. Антимонов. – М.: Госюриздат, 1952. – 288 с. 3. Красавчиков О. А. Возмещение ущерба, причинённого источником повышенной опасности / О. А. Красавчиков. – М.: Издательство “Юридическая литература”, 1966. – 199 с. 4. Ячико К. К. Система обязательств по причинению вреда в советском праве // Вопросы гражданского права. – М.: Издательство МГУ, 1957. – С. 17–20. 5. Малейн Н. С. Возмещение ущерба, причинённого личности / Н. С. Малейн. – М.: Издательство “Юридическая литература”, 1965. – 229 с. 6. Боброва Д. В. Права граждан на возмещение ущерба / Д. В. Боброва. – К., 1990. – 120 с. 7. Приступа С. Н. Возмещение ущерба, причинённого в результате столкновения транспортных средств: автореф. дис ... канд. юрид. наук. – Харьков, 1983. – 19 с. 8. Савицька А. М. Майнова відповідальність державних органів за шкоду, заподіяну їх службовими особами / А. М. Савицька. – Львів, 1959. – 132 с. 9. Флейшиц Е. А. Ответственность государства за ущерб, причинённый служебными лицами // Труды научной сессии Всесоюзного института юридических наук. 1 – 6 июля 1946 г. – М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. – С. 172 – 183. 10. Нор В. Т. Майнова відповідальність за неправильні дії посадових осіб / В. Т. Нор. – Львів: Вища шк., 1974. – 216 с. 11. Гражданский кодекс УССР 1922 г.: Официальный текст с изменениями на 1 июля 1950. – 135 с.